

УДК 821.161.1.09+821.133.1.09+821.122.09]:008

Джулай Ю. В.

МАЯТНИК ГОГОЛІВСЬКОГО СМІХУ: ДО РОЗУМІННЯ ПОЛЕМІК КРИТИКІВ ВІД ІМЕНІ АВТОРА

У статті розглянуто проблему історичного наростання полемічної напруги між аналітиками гоголівської формули «сміху крізь сльози» від імені АВТОРА. На тлі цієї історії запропоновано нову реконструкцію відповідності певних сюжетних місць «Мертвих душ» і ідейно-сюжетних місць популярних релігійно-дидактичних та релігійно-філософських праць XVIII – початку XIX ст., що відкриває додаткові можливості у визначенні спектру значень сміху в полеміках автора з читачами щодо натури головного героя поеми.

З нагоди п'ятдесятої річниці з дня смерті М. В. Гоголя в газеті «Київське слово» із номера 5074 від 20 лютого 1902 р. було започатковано публікування серії меморіально-аналітичних статей. Стаття С. Лідіна під назвою «Сміх крізь сльози» вийшла у наступному номері «Київського слова» – 21 лютого та мала продовження в номері від 22 лютого [1]. Названа стаття дає змогу проаналізувати досягнутий рівень публічного розуміння процесу відновлення звучання «Мертвих душ» Гоголя попри те, що в цьому році, за словами А. Белого, багато чого з їхнього звучання по-новому було майже стихшено «відлунням року Д. С. Мережковського щодо Чичикова» [2]. По-перше, якщо рухатися за логікою пояснень автора статті, то наближення до розуміння нетривіального значення поєднання сміху та сліз Гоголем слід розуміти так, що це поєднання дає йому можливість ставити сміх такого ґатунку вище за сміх балагана або блазня, що, як годиться, пробуджує низькі інстинкти людей. По-друге, цього сміху стали просто боятися, адже «...Гоголь сміявся крізь сльози: з таким сміхом публіка була майже незнайомою, і надміру почали пручатися ті, хто побачив себе об'єктом цього нового страшного сміху» [3]. Плин часу тільки підтверджував життєвідтворюваність героїв гоголівської посмішки. Змінювалися лише посади та побутові ознаки часу тих, хто і надалі мав побоюватися стати гоголівським персонажем. «...Ляпкіни – Тяпкіни, Земляніки, Шпекіни, Чичикови, Манілови найостаннішої формації, прилизані, витончені культур трегери – оці всі ліліпути мислення та совісті не можуть із байдужістю чути сміх крізь сльози» [4].

© Джулай Ю. В., 2009

Цікаво, що стаття С. Лідіна є до певної міри продовженням і розширенням деяких моментів статті іншої авторки – Є. С. Некрасової, що під назвою «Гоголь перед судом іноземної літератури (1845–1885 рр.)» було надруковано у щомісячному історичному виданні «Руська старовина» ще 1887 року [5]. Цей збіг статті з «Київського слова» від 22 лютого 1902 р. та статті з «Руської старовини» стосується залучення обома авторами, хоча і в різному обсязі, оцінок Гоголя досить відомим вже на 1887 р. французьким лексикографом, архіваріусом-хранителем бібліотеки «Арсенал» Етьєном Лореданом Ларше (Étienne Loredan Larchey), який писав часто своє ім'я як Стівен. Обидва автори подають цитати щодо М. В. Гоголя зі статті Ст. Лоредана Ларґі (так подається прізвище Ларше), що вийшла друком у часописі «La Bibliothèque universelle de Genève» за липень–серпень 1854 р. У серпні 1854 р. Етьєну Ларше було лише 23 роки. До 1877 року як року посилання на його статтю Е. Ларше заснував у 1855 р. «Гумористичний огляд в літературі та мистецтві» (*La revue anecdotique des lettres et des arts*). До цього часу вже вийшли друком такі його праці: «Викрутаси французької мови у 1860 р.» (*Les Excentricités de la langue française en 1860*); «Мовні викрутаси» (*Les Excentricités du langage* – 1861; 1862; 1865); «Рівенький текст» (*Texte en ligne* – 1861; 1862; 1865); «Історичний та етимологічний словник гумористичного жаргону парижан. Шостий випуск “Викрутасів мови сучасної революції”» (*Dictionnaire historique, étymologique et anecdotique de l'argot parisien. Sixième édition des Excentricités du langage, mise à la hauteur des révolutions du jour* –

1872) [6]. Саме ці праці Е. Ларше з природи гумору зумовили те, що статтю маловідомого у 1854 р. автора помітили через 33 роки та багато чого взяли з неї.

З точки зору сучасної методології гуманітарного знання ідейне відтворення статті Е. Ларше, присвяченої М. В. Гоголю, що вибудовано Є. С. Некрасовою шляхом цитування окремих місць зі статті Е. Ларше, та деякий розвиток цитованих місць С. Лідіним у статті «Сміх крізь сльози» утворюють разом, хоча і уявно, певний локальний спільний текст, деякі частини якого написані у 1854 р., цитовані або піддані критиці у 1887 р., а потім ще частково дописані у 1902 р. Цей уявний спільний текст можна подати у вигляді певної структури з ідейно наголошених тематичних ланцюгів, в яких було локалізовано спробу визначення особливостей гоголівського «сміху крізь сльози». Перший тематичний ланцюг утворюють проблеми М. В. Гоголя із цензурою, що не закінчуються і по смерті автора. Є. С. Некрасова наводить цитату зі статті Е. Ларше, де йдеться про заборону московським і Санкт-Петербурзьким газетам згадувати прямо ім'я видатного письменника [7]. Відповідно, у статті «Сміх крізь сльози» до ланцюга цензурного переслідування додано історію покарання І. С. Тургенєва як автора некролога на смерть Гоголя, який було опубліковано у «Московських відомостях» від 13 березня 1852 р., та історію заборони того самого року видання «Московського збірника» за схвальні статті І. С. Аксакова про Гоголя [8]. Другий тематичний ланцюг у Е. Ларше утворює тема «фатальної долі» російських письменників (К. Ф. Рилєєва, О. С. Пушкіна, О. С. Грибєєдова, М. Ю. Лермонтова, Д. В. Веневітінова, В. Г. Белінського, Ф. М. Достоевського), в якому М. В. Гоголь посідає місце самогубця.

За тодішніми паризькими плітками, Гоголь або заморив себе до смерті, або помер під тиском гонінь, або захворів на застуду чи запалення легенів, що і спричинило смерть [9]. Звичайно, цей напрям розвитку тлумачення формули «сміху крізь сльози» нічого не може додати по суті, бо спрямовує увагу на тему про долю письменника в суспільному житті, зокрема російському. Але часто трапляється так, ніби обірваний ланцюг для розвитку теми «сміху крізь сльози» відновлюється за умови продовження розмови про долю гоголівських творів після смерті автора. У статті С. Лідіна «Сміх крізь сльози» тема цензурного переслідування письменника після його смерті подається за рахунок ще не заялжених журналістами фактів. Автор цитує лист від дуже високого посадовця, ім'я якого залишається інкогніто й у 1902 році. Це лист до міністра народної освіти Авраама Сергійовича Норова з проханням звернути увагу на можливу суспільну шкоду, якої обов'язково завдаватиме комедія

М. В. Гоголя «Ревізор» і яка буде аж ніяк не меншою за вже очевидну шкоду у французькому суспільстві від комедій П. О. де Бомарше. Можливість такої шкоди підсилюється існуванням перекладів творів М. В. Гоголя іноземними мовами, що вже «...накликає на Росію безліч нарікань та брехливих суджень за кордоном» [10]. Ось тут і виникає декілька різних варіантів повернення до визначення особливостей гоголівського «сміху» і «сміху крізь сльози» зокрема. Перший із них пов'язаний з фіксацією будь-яких оцінок «осміяної» російської дійсності сатирою М. В. Гоголя. Найбільш яскравою тут є історія досить трагічного розвитку патріотичної анти тези В. В. Розанова «осміяній Росії» у Гоголя. Другий варіант пов'язаний із можливістю аналізу порівнянь «сміху» М. В. Гоголя з іншими відомими зразками його втілення, до яких вже встиг призвичаїтися і які опанував західний читач. Такий варіант аналізу особливостей гоголівського «сміху» постає у вигляді певної порівняльно-типологічної картини «сміхових» технік М. В. Гоголя та класиків західноєвропейської літератури. І, нарешті, третій варіант – це проекти антитез до західноєвропейських оцінок, які насправді антитезою ніколи не були, а набували вигляду полемічного коригування рецептивної естетики західноєвропейського читача. Ось чому для того, щоб бачити пульс антитез, потрібно спочатку отримати відомості про параметри сприйняття гоголівських творів літературними та навкололітературними колами, прихованими під поняттям «західний читач». Наприклад, уявлення про цього «західного читача» М. В. Гоголя у французькій літературі за життя письменника складалося за рахунок вдалих перекладів його творів і відповідної реакції на них «ідеальних читачів» – французьких письменників та літературних критиків «з ім'ям».

Особливість доступності російської літератури французькою мовою полягала в тому, що переклади французькою для багатьох російських письменників в епоху *«linque franco»* не були проблемою. Так само не було проблемою існування різних форм співдружностей і співпраці у перекладацькій справі. Так, за рахунок «підтримки» Луї Віардо петербурзькими друзями перекладу повісті М. В. Гоголя «Тарас Бульба» безпосереднім читанням його варіантів вголос або відповідними підрядниками французькою, головною дійовою особою серед яких був І. С. Тургенєв або, як тепер відомо, виконаного В. С. Тургенєвим, французький читач отримав дійсно вдалий переклад повістей М. В. Гоголя [11]. До збірки перекладів увійшли, окрім повісті «Тарас Бульба», «Вій», «Записки божевільного», «Старосвітські поміщики» та «Коляска». За цим перекладом майже відразу з'являється стаття «Огляд літератури» Сент-Бева від 1 грудня

1845 р., який вміщено в журналі «Огляд двох світів» (*Revue des deux mondes*), приблизно одну третину якого присвячено перекладам творів М. В. Гоголя. Переклад цієї «гоголівської» частини статті російською не забарився і з'явився у першому номері часопису «Вітчизняні записки» за січень 1846 р. Тодішня, близька до М. В. Гоголя, читацька публіка вбачала у статті Ш. Сент-Бева ствердження попередніх вражень автора від зустрічі з Гоголем на пароплаві у 1839 р. Тоді Ш. Сент-Бева вразила оригінальність і точність спостережень Гоголя, його глибоке знання про «живу історію» у сучасному Римі (випадок збереження транстеверіянами впродовж століть власної мови), неабиякий інтерес до поетів народного генія, таких як Беллі, про якого ніхто з присутніх на пароплаві нічого не знав, і аж ніяк не менший інтерес до найдрібніших фактів, про що потім згадували О. О. Смирнова-Росетт та А. І. Урусов [12]. Останнє свідчення друзів письменника є розширеним переказом змісту примітки Сент-Бева до «Російських повістей (*Nouvelle Russes*) Миколи Гоголя у перекладі французькою Луї Віардо», зміст якої було втрачено у перекладі російською мовою. Але навіть ця стаття Ш. Сент-Бева вже мала аналітичну складову, яка згодом отримала дуже цікаве продовження. По-перше, Сент-Бев ставить під сумнів продуктивність порівняння творів М. Гоголя та П. Меріме, бо вони мають дуже мало художньо спільного. По-друге, читач не відчує в повістях Гоголя вибору на користь зображення захмарних країн проти відтворення черствої та оголеної натури речей, до природи яких сміливо прямує М. Гоголь. Сент-Бев пояснює це собі і всім іншим тим, що Гоголь мав би читати багато Шекспіра [13]. «Тарас Бульба» Гоголя постає у статті запорізькою «Іліадою», яку в її оповідно-історичній частині скеровано змістом народних пісень. Саме таким шляхом Гоголь сягає рівня розуміння історичних подій, що здатний пояснити і теперішній стан життя [14].

Цікаво і те, що саме Сент-Бев першим використав протиставлення грубого та ідилічного світів, часткою якого у Гоголя є протиставлення грубої любові Тараса Бульби до синів та ніжної любові Афанасія Івановича і Пульхерії Іванівни зі «Старосвітських поміщиків», що наче наживо повторює міфологічну любовну ідилію Фенелона і Бавкідів або затишку англійського дому, для того, щоб показати, як на тлі такої антитези «... раптом з новою силою відкривається розуміння страждання серця Тараса Бульби» [15]. Цей ефект відновлення емоційної антитези «Тараса Бульби» та «Старосвітських поміщиків» виявився вкрай продуктивним і зберігався в подальшій літературознавчій аналітиці XIX та XX століття. Сміхова одиниця посідає у повісті скромне місце «невимушеної посмішки» від обставин, що супроводжують опис спроби Тараса Бульби про-

крастися до ув'язненого Остапа, і Сент-Бев не виділяє її як стильову особливість письма М. В. Гоголя [16].

Але попри майже миттєву високу оцінку цієї статті Шарля Сент-Бева, що межувала з подивом від того, «...як француз за французьким перекладом міг настільки оцінити та зрозуміти Гоголя», сталою залишалася думка, що Ш. Сент-Бев «...всього, зрозуміло, не міг досягнути, особливо у французькому перекладі, який, попри всю свою доброякісність, не здатний-таки передати оригінал» [17]. У жовтні 1845 р. Л. Віардо дає ознайомитися зі «своїм» перекладом Ж. Санд. Письменниця була вражена талантом М. В. Гоголя. Але свій вердикт на визнання великого таланту позначила відсутністю проявів емоційного світу автора в його текстах: «Дивно, ця людина ніби не має серця та почуттів» [18].

У 1851 р. під перо П. Меріме як критика потрапляють не тільки повісті М. В. Гоголя, перекладені Л. Віардо, а й роман «Мертві душі» та комедія «Ревізор». Уже тоді П. Меріме почав працювати над перекладом гоголівської комедії «Ревізор», який згодом, у липні 1853 р., він опублікував під назвою «Генеральний інспектор». У Росії на сторінках «Вітчизняних записок» цей переклад було подано як чергову «погану французьку переробку, ще невідому у Німеччині», і, без сумніву, як таку, що не мала шансів розділити долю перекладу «Російських повістей» Л. Віардо, з якого Генріх Боде у 1846 р. зробив відповідний німецький переклад [19]. Це свідчить лише про те, що П. Меріме певний час оцінювали як аналітика, а не як перекладача творів Гоголя. Меріме як критик не просто додає дещо нове до оцінок Ш. Сент-Бева, а надовго визначає світи сумірності письма Гоголя та класиків західноєвропейської літератури для критиків у самій Франції та за її межами. Головний акцент аналітики П. Меріме спрямований на роман «Мертві душі» та комедію «Ревізор», що майже автоматично зробило сміхову складову дуже важливим елементом репрезентації досягнень і недоліків письма М. В. Гоголя в цілому. На думку Меріме, тільки мале поширення мови оригіналу «Ревізора» та «Мертвих душ» завадило автору здобути славу кращих англійських гумористів. Їх добре знайомі прізвища критик не називає, тому що лише реальна слава Гоголя зробила б сама реальні і достеменні порівняння. А от зовсім молодий Е. Лоредан Ларше у 1854 р. сміливо ставить «за Меріме» прізвисько М. В. Гоголя поруч із прізвиськами Дж. Свіфта та Л. Лоуренса за ознакою різкого гумору і сатири, пропонує порівняння, яке згодом завдяки набутому Ларше досвіду знавця гумору помітили і в Росії [20]. А от П. Меріме вважає, що іронії як єдино припустимої для сучасної літератури форми перетворення особистої нетерпимості до всього

злого та будь-якої глупоти на виставу смішного Гоголю завжди не вистачає, бо вона по суті недоречно у зображенні злочинних дій та ще й емоційно недосяжна читачеві, охопленому почуттями розпачу й обурення. Тому, за П. Меріме, сукупним ефектом виховання суспільства читанням Гоголя є накопичення читачами гнівних настроїв, поруч з якими будь-який сміховий потенціал жартів спустошується у фарсі, а веселість оповідей «Мертвих душ» та «Ревізора», хоч це і дивно, складно передається читачеві [21]. Втрату певної цілісності сміху під час читання «Мертвих душ» П. Меріме пояснює тим, що будь-який сучасний роман, так само як і його попередні літературні формати, повинен, серед іншого, відкривати читачеві незнайому або маловідому реальність. На його думку, тільки благородні особистості-читачі могли бути в захваті від шахрайських пригод, які в реальному соціальному вимірі були ще десь далеко від світу, в якому перебували спочатку іспанські, а згодом – французькі читачі пікаресок. Але після низки революцій образи негідника, шахрая та злодія стали буденно знайомими. Відтоді уява романіста не може конкурувати із «Судовою газетою», тому інтрига «Мертвих душ» Гоголя відстає і надалі все більше і більше відставатиме від динаміки винахідливості оборудок злодіїв. Тож ніякі історії про поміщиків, навіть провінціалів, які продають «мертвих душ», не можуть перетворити історію про шахрайство на щось більше, аніж на спробу робити літературу зі змови негідників [22]. Але програш авантюрного сюжету судовій хроніці можливий лише за умови перетворення останньої на складову публічної інституції суду, спричиненого тими ж революціями. Отже, за умови довгої історії стримування революцій у Російській імперії, робить висновок П. Меріме, література ще довго буде місцем розгорнутого осмислення злодіянь різного ґатунку на тлі коротеньких повідомлень з кримінальної хроніки, яка, наприклад, і в рік чергового гоголівського ювілею 1909 р. сповіщатиме зі сторінки газети «Руського слова» від 11 (24) січня голосом агентської телеграми з Петербурга: «Міський голова на 500 рублів оштрафував редактора газети “Голос правди” Ястребцова за друк статті під назвою “Наші революціонери”» [23]. Але це не означає, що через запізнілий початок революційних хвиль у Росії зауваження П. Меріме про відсутність можливості збереження позитивної цілісності сміху в межах сатиричної літератури було некоректним.

Як показала історія, подальше озвичаєння авантюричних і злочинних практик, перехід повсякденного життя на майже невідчутну побутову дистанцію до моральних негідників сприяли поступовому розкладанню у публічних виступах політиків, представників влади, вчених змісту

«Мертвих душ» на знаково-символічні, образні, позатекстові одиниці його репрезентації, якими у дещо пафосній риторичній під час чергового гоголівського ювілею визначається морально-історичний стан суспільства, його перспективи. Так, наприклад, у виступі на урочистому засіданні, що відбувалося у стінах Московського університету і було присвячене сторіччю з дня народження М. В. Гоголя, тодішній ректор О. А. Мануїлов говорить про нищівну правду генія-художника, що «завдала смертельного удару темному царству Плюшкіних, Ноздрьових, Собакевичів», чим мала сприяти пробудженню й оновленню суспільного життя Росії [24]. Майже та сама двоходова риторика лунає у виступі голови І Думи С. О. Муромцева: гоголівські індивідуальні образи легко стали типовими образами суспільної сатири, тому найкращим вшануванням пам'яті Гоголя «було б пробудження до суспільної роботи живих сил російського народу...» [25]. Але на думку князя Є. М. Трубецького, таке пробудження до соціальної співпраці людей затягується не випадково, адже його гальмує зсередини саме суспільство. Як і за часів Гоголя, у російському суспільстві існує неузгодженість між необхідністю дотримання повсякденного ритму накопичення позитивних зрушень у житті й улюбленим радикалізмом національного характеру. Як відомо, головну особливість цього характеру досить точно закарбовано у формулі радикальної дії – «все або нічого». Реальність цього ритму зберігається і на момент ювілею. У ці дні ритм змінстишено, бо «повністю заборонено швидкий рух» [26]. Саме напругу неузгодженості між радикалізмом національного характеру і нагальними потребами у соціальних реформах в країні вносить розгублене гоголівське питання до стрімкої ходи російського життя, що летить трійкою коней, але не має відповіді про мету і напрям такого руху. Особливо важливим, на думку Є. М. Трубецького, є те, що письменство М. В. Гоголя не можна поділити на етап власне світський і етап внутрішньої релігійної манії, тому вважати письменника радикалом немає підстав: «Гоголь завжди був послідовно релігійним, але відчай щодо можливості втілення християнських ідеалів як глибоко особистих в російській дійсності примусив його до компромісу із собою» [27]. У цьому компромісі головними ідеалами ставали ідеали самовдосконалення. На думку Є. М. Трубецького, цей приклад трагічного компромісу Гоголя мав би спонукати всіх, кому важливий досвід літературного генія, до звикання жити в узгоджених ритмах соціальної наступності та постійного внутрішнього оновлення. Але не помітити того, наскільки завдяки суспільному значенню сатири гоголівські персонажі стають з часом все більше і більше символічно-публіцистичними, а не літературними, просто неможливо.

Отже, П. Меріме певною мірою був правий: жорстка сатира не є привілеєм літератури.

Гоголь, на думку П. Меріме, рятує літературу в «Мертвих душах» (зацікавлене і пізнавальне читання) завдяки неабиякій винахідливості. Різні привабливі та кумедні сцени, майстерні техніки літературного портрета і зображення норівів значно пом'якшують відчуття відсутності сюжетної динаміки, що залишається на рівні варіювання однієї і тієї самої ситуації [28]. Озвучений жанровий живопис, ефекти гри одна в одній подорож, обрані як лінії зображення дії, не посідають вмотивованих місць у сюжеті, що може свідчити лише про те, що правдоподібність зображення і композиція не живлять одна одну. Гоголя, вважає П. Меріме, можна приєднати до непослідовно-композиційних, але геніальних авторів на чолі з Ф. Рабле. Калейдоскопічність значень слів, що раптом постають із буденності низками неочікуваних звучань, не дає можливості читати більше двадцяти сторінок твору. Гра слів такого стибу заступає сюжет і його першість. Саме це стало причиною поступового переведення Ф. Рабле до розряду улюблених авторів неквапливих професійних читацьких штудій філологів [29]. Попри те, що техніка володіння грою словом у Гоголя є більш органічною за техніку поєднання Рабле французької з грецькою, латиною і говірками півночі та півдня Франції, вона, так само, як і у Ф. Рабле, залишається непоглинутою сюжетом і не закарбовується у пам'яті читача.

Аргумент «Рабле» одночасно з П. Меріме аналізував Ш. Сент-Бев. До аналізу стилістики письма Ф. Рабле Сент-Бева спонукала оригінальна праця Е. Ноеля «Французькі легенди Рабле». У відповідній критичній праці – «Французькі легенди Рабле. Твір Ежена Ноеля» – Сент-Бев запропонував розглядати книгу «Пантагрюель», що свідомо не названо першою, як найбільш послідовну в композиційному плані книгу, максимально вивільнену від блазнювання, де у главах щодо виховання Гаргантюа показано «...з усією силою глибокий та ясний бік розуму Рабле» [30]. В підсумку виникає декілька Рабле. Перший Рабле тяжітиме до смаку в межах розуму і буде, зі слів Вольтера, наведених Сент-Бевом, гомеричним блазнем. Другий Рабле повторюватиме себе у схожих на мольєрівські розіграшах у приховані смаки, в які грають тільки посвячені [31]. Згодом вже М. М. Бахтін запропонував використати «Четверту книгу походів і ходів доброго Пантагрюеля» Ф. Рабле для вивчення особливостей сміхової культури «Мертвих душ» М. В. Гоголя за схемами сміху карнавальної культури [32]. Зробимо лише одне зауваження щодо актуалізації М. М. Бахтіним «карнавального» тлумачення гоголівського сміху. Підхід Бахтіна є антитезою до тлумачення гоголівського сміху як висміювання, що прий-

шов на зміну розанівській критиці непатріотичного висміювання Росії. З часу появи у 1899 р. трьох статей А. Бергсона про основи феномену комічного та його відповідні сміхові форми гоголівський сміх був переосмислений. Головним при цьому стало засвоєння гоголівського сміху як відповідної форми фіксації всього нежиттєздатного в житті, всього, що розкладає життя на механізми, що загрожує перетворенням людини як особистості на річ, всього, що підштовхує нас до смерті [33]. Тому карнавал М. М. Бахтіна як підвалина тлумачення гоголівського сміху є вкрай вдалою антитезою людині-механізму, але і на цю вдалу антитезу поширюється питання Меріме: «А як же гоголівський сміх і сміх крізь сльози рухають сюжет?»

Але існують й інші, більш текстові, варіанти визначення змісту формули «сміху крізь сльози» саме для «Мертвих душ» Гоголя, основою для яких є аж ніяк не сміх, а сльози невтишимої скорботи – плач. Майже на початку восьмої глави «Мертвих душ», де сердечна любов посадових осіб до Чичикова стала ще більш сердечною, автор розкриває перед читачем світ книжного розуму майже сімейного спілкування людей без освіти. Філософським рівнем читання Гоголь, як відомо, наділив поштмейстера, який «...читав досить старанно, навіть ночами, Юнгові ночі і Ключ до таїнств натури Еккартсгаузена, з яких робив довгі виписки на цілі аркуші, і що це були за виписки, і якого роду вони були, це нікому не було відомо» [34]. Варто зазначити, що назва «Юнгові ночі» належить віршованому перекладу С. Глінки відомої релігійно-дидактичної поеми Едварда Юнга «Жалоба, або Нічні думи» (*The complaint: Or Night – Thought*, 1742–1745). Цей віршований переклад Глінка здійснив із відомої прозаїчної переробки французькою П'єра Летурнера (1769). В. М. Жирмунський зазначав: «Нічні думи мали величезний вплив на літературу всіх країн Європи» [35]. Однак особливо велике значення не тільки в Німеччині, а й в інших країнах Європи та у Росії мав німецький переклад Йогана-Арнольда Еберта (1751–1752), який у перевиданні 1760–1761 рр. був доповнений розлогим коментарем перекладача. Саме на цей прозаїчний переклад Еберта спирався найкращий російський переклад Олексія Кутузова, що з обробленим коментарем Еберта вийшов друком у 1785 р. під назвою «Плач Едуарда Юнга, або Нічні розмисли про життя, смерть та безсмертя, що вмістилися у дев'ять ночей із додаванням двох поем: Страшний суд та Торжество віри над любов'ю творіння того ж знаменитого письменника». Підрядковий коментар О. Кутузова дав змогу російському читачеві ознайомитися з коментарем Й.-А. Еберта і відкрив нові можливості дослідження змісту формули «сміху крізь сльози» у «Мертвих душах» М. В. Гоголя.

Питання про те, хто такий Чичиков, виникає в «Мертвих душах» неодноразово. Першу відповідь на нього під час поштового знайомства з усіма міськими сановниками дає на початку поеми сам Чичиков. Ця відповідь, яку Гоголь поширив на всі випадки знайомства, містила удаване самоприниження Чичикова і водночас нарікання на приниження, які чинило над ним життя: «...коли він говорив, то якимись загальними словами, з помітною скромністю, і розмова його набирала в таких випадках дещо книжних зворотів: що він незначущий черв світу цього, і недостойний того, щоб багато про нього турбувались, що зазнав багато на віку своєму, потерпів по службі за правду, мав багато ворогів, які важили навіть на життя його...» [36]. Самоприниження і «помітна скромність» відповіді Чичикова базується на дуже поширеній формулі суперечливого подання сутності людини як досить дивного творіння Божого: «людина – немічне чад праху, черв, але в той же час і Бог» [37]. Далі питання «Хто такий Чичиков?» зумовлене появою чуток про те, «що він не більше і не менше, як мільйонщик» [38]. Але це питання було частиною хвилі поширення сердечної любові на Чичикова, що існувала серед посадовців міста, виховувалася і підтримувалася мовчазною серйозністю філософського читання поштмейстером творів Едуарда Юнга.

Втретє питання «Хто такий Чичиков?» вже не виникає на хвилі симпатій до нього. З моменту публічного куражу Ноздрьова щодо купівлі Чичиковим мертвих душ на три мільйони це питання надзвичайно швидко поширюється в місті. Все більше і більше місцевих жителів, які передають новину про Чичикова під рубрикою «брехні про», починають шукати відповідь на це питання. Відповіді, що їх дають чиновникам поміщиця та поміщики, в яких Чичиков купував «душі» (Коробочка, Манілов, Собакевич), а також відповіді лакеїв Селіфана та Петрушки підтвердили тільки те, «що вони напевне ніяк не знають, що таке Чичиков, а тим часом Чичиков чим-небудь та мусить бути неодмінно» [39]. Утворилися навіть чоловіча та жіноча партії, які почали порізно шукати ключі до того, що ховається за цим непевним прикриттям у розмовах про «мертві душі». Жіноча партія швидко визначилася із ключем до Чичикова. Насправді, вважали в ній, Чичиков приховує бажання викрасти дочку губернатора. У партії чоловіків щодо змісту, прихованого за «мертвими душами» Чичикова, були більш серйозні фантазії. Спочатку горизонт цієї фантазії окреслює поштмейстер – філософ міського кола чиновників, учень Едуарда Юнга, який приміряє Чичикова на роль отамана шайки – капітана Копейкіна. Але це поетично розлоге припущення, як і спроба висловити схожість Чичикова з Наполеоном, не живе довго

в самій партії чоловіків і через бажання її учасників нарешті отримати відповідь штовхає їх в обійми розповідей завзятого брехуна Ноздрьова про неймовірні приховані подробиці з життя Чичикова. Врешті-решт питання «Хто такий Чичиков?» доходить до самого Чичикова. Довіряючи власній енергії, до якої лише через хитрість ледь встигає доторкнутися розум, Ноздрьов приходиться до Чичикова як єдиний щирий помічник у реалізації прихованого бажання Чичикова, визначеного місцевим жіноцтвом. Нарешті у власній уяві, хоча й із чужих слів, Чичиков має побачити себе виробником фальшивих асигнацій, викрадачем губернаторської дочки, подивитися на себе як на причину смерті прокурора та приїзду генерал-губернатора [40]. Звичайно, у цих відповідях Чичиков себе не впізнає, як і не впізнає до певної міри читач. Тому до з'ясування того, «Хто такий Чичиков?», долучається сам автор.

Відповідь автора стає розлогою оповіддю про достеменного Чичикова, бо для неї автор обрав манеру письма від єдиного мовчазного свідка, який вислухав усі думки про Чичикова і тільки після цього починає формулювати свою відповідь. Але окрім розповідей про дитинство Чичикова, історій його становлення як держслужбовця, генія фінансово-посадових оборудок, якого переслідувала зла доля, і закономірної історії з ревізькими реєстрами, що тільки-но закінчилися, автор вдається до оцінки здатності читачів говорити про призначення людини, сенс її життя, до якого якимось непомітно наблизилася «питання Чичикова». Саме тут ми можемо простежити, як авторська відповідь на питання «Хто такий Чичиков?», з одного боку, перегукується за змістом із примітками Й.-А. Еберта в обробці О. Толстого до «Плачу, або Нічних розмислів» Е. Юнга, а з іншого – вибудовується у вигляді полеміки з читачами або можливих відповідей автора на досить очікувані реакції та зауваження критично налаштованих читачів щодо того, як автор змальовує Чичикова як літературного героя.

Отже, подивимось на те, якою є взаємодія (з самим собою) автора-філософа, «що відстежує думки коментаторів «Плачу, або Нічних розмислів» Е. Юнга й автора, що водночас у полемічній формі з усіма можливими читачами проголошує власне бачення динаміки образу Чичикова. Дев'ята примітка до першої глави поеми, де мова йде про те, що людина – слабе чад праху, черв і одночасно Бог, вимагає від філософів і поетів відповідного, до дивовижного поєднання в людині низького і високого, зображення і розуміння. Вибір позитивного або негативного кута зору на людину вмотивований не тільки пошуком ефективних засобів дидактичного впливу на людей. «Поп зображував людину з одного боку, та й то з найгіршого. А от Юнг описує її різнобічно, як того вимагає теперішнє і майбутнє її

призначення, і якщо принижує її, згодом докладає зусиль, щоб звеличити; але в основному прагне більше до останнього, ніж до першого, або використовує перше як засіб задля досягнення останнього» [41]. У балансі інтегрального зображення людини Е. Юнга не існує абсолютно позитивної людини, але існує достатньо певна ситуація подолання людиною найгіршого в собі, що аж ніяк не дарує перебування у позитивному стані назавжди. У цій самій примітці вказано, що, на думку Паскаля, «...неприпустимо описувати людину тільки з одного боку, бо в такий спосіб чинили лише язичницькі філософи» [42]. Г'юм, найповажніший язичницький софіст, дотримується саме такого однобічного подання людини, коли вважає «більш природним описувати її з кращого боку» [43].

А який інтегральний баланс зображення героя обрано в поемі Гоголя? Коли Гоголь від імені автора «Мертвих душ» відразу говорить про те, що наперед знає, чому обраний герой не сподобається читачеві, особливо жінкам, він ніби всупереч бажанню читачів говорить, що автор «не може взяти героєм доброчесну людину» [44]. Далі, в дусі інтегрального збереження в зображенні людини балансу позитивного і негативного, автор поетично і піднесено говорить про обов'язкову появу в цій самій повісті небачених дотепер у світі та літературі чоловічої і жіночої доброчесності. Дехто з літературознавців вважає це зауваження автора як персонажа уявної розмови із читачами про Чичикова чимось більшим за заспокоєння читачів обов'язковим наповненням подальших томів «Мертвих душ» більш доброчесними героями. Але відповідь автора щодо Чичикова не обмежується тезою «Чичиков – негідник», бо вона аж ніяк не сприяє подальшій розмові з читачем. Слід зауважити, що у подальшій полеміці із читачами від імені автора М. В. Гоголь не забуває про позначений колом читання провінційного поштмейстера можливий філософський рівень, якому читач поеми зовсім не поступається. Читання дуже популярної праці баварського теософа Карла фон Еккартсгаузена «Ключ до таїн натури» вказує на можливу цікавість і до інших праць цього автора. Про їх популярність може свідчити, зокрема, кількість перевидань та їхня географія. Так праця під назвою «Розсудливість в єдності із добродійністю, або Політика мудрого» виходила друком не один раз і в 1823 р. була видана в місті Орел. Такий собі уявний поштмейстер міста Орел, як і поштмейстер поеми, міг дістатися Еккартсгаузену розуміння того, що «Світська наука полягає у мистецтві подобатися і догоджати...» [45], та зрозуміти, що перемога «цих удаваних чеснот полягає в тому, що люди для зменшення в них виду чеснот винайшли мистецтво удавання з се-

бе та улесливість» [46]. У підсумку імперативом такої світської науки стає настанова: «вчитися бути несхожим на самого себе» [47]. А от після ознайомлення з Ебертовими примітками до «Плачу, або Нічних розмислів» Е. Юнга Гоголь, який готує автора до уточнення визначення Чичикова як негідника, міг пересвідчитися, що світською наукою для читачів давно стали їхні посади, що замінили книжки. І без книжок «...ми вміємо обіцяти поштиво і нічого не робити, посміхатися тільки доречно, коли цього вимагає благопристойність; назовні сумні, коли усередині веселі; сміємося в той час, коли всередині себе ллемо сльози, дуже добре говоримо про погоду і не обминаємо жодного випадку, щоб красномовно полихословити щодо ближнього свого; п'ємо та їмо з приємністю; нахваляємо і спростовуємо те, про що ніякого поняття не маємо» [48]. Отже, згідно з логікою «світської науки з удавання іншого», визначення Чичикова як негідника по суті має бути пом'якшено, бо справжніх негідників уже не існує. І саме так говорить автор: «Чому ж негідник, для чого бути таким суворим до інших? Тепер у нас негідників не буває, а люди благонадійні, приємні... Найсправедливіше назвати його: хазяїн, набувач» [49]. Але й тепер головні акценти у самій відповіді «не негідник, а хазяїн, набувач» ще не поставлено.

У двадцятій примітці Й.-А. Еберта, збереженій О. Толстим, до «Першої ночі» Юнгового «Плачу» зазначено, що головний герой «світської науки» на ім'я Лоренцо постає у Юнга як вільнодумець та деїст і належить до тих кіл, «...де займаються справжніми чуттєвими веселощами, живуть в уявному благополуччі і не мають ані часу, ані терпіння поринати у важливі та нудні розмисли про майбутнє» [50]. Мода на «світську науку» настільки поширилася, що риторичне Ебертове питання «Але чи одну Англію славимо через таких Лоренцо?» можна поширити і на німецькі землі, і за їх межі, аж на кожного з нас [51]. Більше того, в риторичі питання «Чи не бачимо ми поміж нас самих Лоренців, котрі порівняно з цими ще більш мерзотними будуть?» фактично присутнє припущення про відсутність кордонів паскудства серед мерзотників [52]. Тому гоголівський автор просувається далі у формуванні відповіді на питання про натуру Чичикова, враховуючи не тільки спрямування Ебертової риторичі питання щодо Лоренцо до кожного з нас, а й небажання читачів рухатися в цей бік з патріотичних почуттів. І ось здається, що нарешті відповідь на питання «Хто такий Чичиков?» від автора сягає кульмінації: «А хто з вас повний християнського смирення, не прилюдно, а в тиші, наодинці, в хвилини самотніх роздумів з собою, заглибить у середину власної душі цей тяжкий запит: “А чи немає і в мені якоїсь частки Чичикова?”» [53].

Але на такий варіант «переслідування себе Чичиковим» читач не погодиться. Він гарантовано знайде Чичикова в інших, наприклад у знайомих чиновниках, і віддасть себе беззастережно запалу викриття: «...побіжить за ним навздогін, піддражнюючи ззаду та приказуючи: Чичиков! Чичиков! Чичиков!» [54].

Така розлога відповідь Гоголя від автора на питання «Хто ж такий Чичиков?» дає досить коротку відповідь щодо долі сміху. Право на сміх переберуть на себе всі трохи кращі за Чичикова, кращі тільки у своїй уяві, всі, хто тікає від самого себе щодня. Сльози ще довго будуть удаваними і аж ніяк не початком пробудження до справжнього життя.

1. Лидин С. Смех сквозь слезы / С. Лидин // Киевское слово. – 1902. – № 5075. – С. 2.
2. Белый А. Мастерство Гоголя / А. Белый. – М. : МАЛП, 1986. – С. 310–311.
3. Лидин С. Вказ. праця. – С. 2.
4. Там само.
5. Некрасова Е. С. Гоголь перед судом иностранной литературы (1845–1885 гг.) / Е. С. Некрасова // Русская старина : ежемес- сячное историческое издание. – 1887. – Т. 55. – С. 553–570.
6. Biographie de Lorédan Larchey. – Режим доступа : <http://www.biographie.net/Lor%C3%A9dan-Larchey>. – Назва з екрана.
7. Некрасова Е. С. Вказ. праця. – С. 567.
8. Лидин С. Вказ. праця. – С. 2.
9. Некрасова Е. С. Вказ. праця. – С. 568.
10. Лидин С. Вказ. праця. – С. 2.
11. Некрасова Е. С. Вказ. праця. – С. 556 ; Алексеев М. П. Пер- вый немецкий перевод «Ревизора» / М. П. Алексеев // Го- голь. Статьи и материалы. – Л. : Изд-во Ленинградского ун- та, 1954. – С. 191.
12. Смирнова-Росетт А. О. Из «Воспоминаний о Гоголе» / А. О. Смирнова-Росетт // Гоголь в воспоминаниях современни- ков. – М. : Худ. лит., 1952. – С. 468–469; 665 ; Кн. Урусов А. И. Статьи его о театре, литературе и искусстве. Письма его. Воспоминания о нем : в 3 т. – Т. 1. – М. : Типография И. Н. Холцевик, 1907. – С. 292–293.
13. Сент-Бев Ш. Русские повести (Nouvelle Russes) Николая Го- голя, переведенные Луи Виардо / Ш. Сент-Бев // Отече- ственные записки. – 1846. – Т. XLIV (№ 1), отд. VIII. – С. 47.
14. Там само. – С. 49–50.
15. Там само. – С. 50.
16. Там само. – С. 50.
17. Гоголь в неизданной переписке современников: В. С. Акса- кова – М. Г. Каргашевской. Петербург, 25 февраля. 1846 г. // Литературное наследство. Пушкин. Лермонтов. Гоголь. – Т. 58. – М., 1952. – С. 680.
18. Гоголь в неизданной переписке современников: М. Г. Кар- гашевская к В. С. Аксаковой. Петербург, 31 октября 1845 г. // Литературное наследство. Пушкин. Лермонтов. Гоголь. – Т. 58. – М., 1952. – С. 575.
19. Михайлов А. В. О некоторых переводах с русского языка на немецкий / А. В. Михайлов // Отечественные записки. – 1854. – Т. XIII, отд. V. – С. 12–13.
20. Лидин С. Вказ. праця. – С. 2.
21. Мериме П. Николай Гоголь («Русские повести»). – «Мертвые души». – «Ревизор» // Статьи о русских писателях / П. Ме- риме. – М. : Худ. лит., 1958. – С. 3.
22. Там само. – С. 12.
23. Русское слово. – 1909. – № 8. – С. 5.
24. Русское слово. – 1909. – № 96. – С. 3.
25. Там само. – С. 3.
26. Там само.
27. Там само.
28. Мериме П. Вказ. праця. – С. 12.
29. Там само. – С. 4.
30. Сент-Бев Ш. Французские легенды Рабле. Сочинение Э. Ноэля / Ш. Сент-Бев // Литературные портреты. Критиче- ские очерки / Ш. Сент-Бев. – М. : Худ. лит., 1970. – С. 298.
31. Там само. – С. 309.
32. Бахтин М. М. Рабле и Гоголь (Искусство слова и народная смеховая культура) / М. М. Бахтин // Творчество Франсуа Рабле и народная культура Ренессанса. – М. : Худ. лит., 1990. – С. 529–530.
33. Бергсон А. Смех / А. Бергсон. – М. : Искусство, 1992. – С. 21; 24; 29; 34; 42.
34. Гоголь М. В. Твори в трьох томах / М. В. Гоголь ; пер. з рос. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1952 – Т. 3 : Мертві душі. – 1952. – С. 157.
35. Жирмунский В. М. Поэзия английского сентиментализма / В. М. Жирмунский // Из истории западно-европейских ли- тератур / В. М. Жирмунский. – Л. : Наука, 1981. – С. 133.
36. Гоголь М. В. Вказ. твір. – С. 13.
37. Юнг Э. Плач, или Ночные размышления о смысле жизни, смерти и бессмертия, в девяти ночах помещенные с присо- вокуплением двух поэм: Страшный суд и Торжество веры над любовью творения / Э. Юнг. – М. : Вольная тип. И. Ло- пухина, 1785. – С. 10–11.
38. Гоголь М. В. Вказ. твір. – С. 157.
39. Там само. – С. 198.
40. Там само. – С. 217.
41. Юнг Э. Вказ. праця. – С. 10.
42. Там само. – С. 10.
43. Там само. – С. 10.
44. Гоголь М. В. Вказ. твір. – С. 225–226.
45. Эккартсгаузен К. фон. Благоразумие, соединенное с добро- детелью, или Политика мудрого / К. фон Эккартсгаузен. – Орел : Тип. И. Сытина, 1823. – Ч. 1. – С. 27.
46. Там само. – С. 41.
47. Там само. – С. 42.
48. Юнг Э. Вказ. праця. – С. 158.
49. Гоголь М. В. Вказ. твір. – С. 245.
50. Юнг Э. Вказ. праця. – С. 31–32.
51. Там само. – С. 32.
52. Там само. – С. 32.
53. Гоголь М. В. Вказ. твір. – С. 249.
54. Там само. – С. 249.

Yu. Dzhulay

THE PENDULUM OF GOGOL'S LAUGHTER: TO UNDERSTANDING OF DISCUSSION BETWEEN CRITICS AS THE AUTHOR

This article deals with different historical variants of representation of Gogol's laughter and discussion about them. On the base of concept "discussions author with readers" new interpretation for laughter in Gogol's poem "Dead souls" was proposed in this article.